कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M 179 विषय धर्मशास्त्र

नाव. अष्टविकृति संवरण (mss)

लेखक/लिपीकार मधुसूदन मुनिश्वर

पृष्ठ 11 काळ — पूर्ण/~~अपूर्ण~~

विकृति

॥श्रीगणेशायनमः मधुसूदनमुनीश्वर विरचिताष्टौ संवरणस्य तत्-
पूर्वश्च पुरोगमाचार्यप्रकारभ्यते जटामालादंडलेखा रथध्वजाशिखाघनाः
क्रममाश्रीत्य निर्वृत्ता विकारा अष्टवीः श्रुताः १ जटामालाशिखालेखा
ध्वजोदंडोरथोघनः अष्टौविकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः २ विकृत
स्त्रिवश्सु प्रथमानिर्दिष्टजटाश्रयः कतिविधः केनाकारेण जटानिःष्पा दयति-
ती अतआह द्विपदादिक्रमाः पंचपाक्रमाद्युक्रमाः क्रमात्ततः । पुनः क्रमा मा
दुच्चरिता जटात्वं प्रापिताबुधैः॥३॥ द्विपदादिक्रमाः ॥ त्रिपद् चतुः ष्पद पंच-
क्रमाः आदिपदेन अत्रग्राह्याः किं द्विपदादीत्यत्रादिपदमसंकुचितं
भित्यत आह । पंचोतिपंचैवेत्यर्थः तेबुधैः कर्तृभिः प्रागादौ क्रमात् ॥ यथा
स्थितानुक्रमादुच्चारिताः ॥ ततः पश्चाद्व्युत्क्रमादुच्चारिताः ॥ विपर्यासा-

भेळषिता इत्यर्थः। अथ पुनः क्रमात् पूर्वं नयथा नास्थित क्रमादित्यर्थः॥
उच्चारिताः संतो जटात्वं जटा शब्द वाच्यत्वं प्रापिताः॥ जटाशब्द वाच्यत्वे-
न निःष्पादिताः। एवं त्रिवार मुच्चार्यमाणः क्रमो जटा शब्द वाच्यो ज्ञेयो भव-
ति॥ स्वमुखेनोच्चार्य श्रोतृन् प्रातिज्ञा॰ पिताइति यावत्॥ एवं क्रमास्या
वर्तितस्य जटात्वमापन्नस्य कति किं नामानः क्रम इत्यत आह॥ अनुक्रम-
श्चोत्क्रमश्चौव्युत्क्रमो। भिक्रमः स्तथा॥ संक्रमश्चेति पंचैते जटायां कीर्ति
ताः क्रमाः॥ १॥ अग्निर्मीळ इत्यनुक्रमः। ईळेईळे इत्युत्क्रमः। ईळे ग्निमि-
तिव्युत्क्रमः॥ अग्निमग्निमित्यभिक्रमः। अग्निर्मीळ इति संक्रमः॥
बुधैरित्यनुवर्तते। एवमनुक्रमादि नामकः पंचक्रमाः। बुधैर्जटायां॥

अग्निर्मीळ ईळेग्नि मग्निर्मीळे इति जटोच्चारण दशायां कथिताः निर्दिष्टा
भवंतीत्यर्थः। नारदः क्रमपाठकः। पदक्रम विशेषज्ञो वरण क्रमावि-
चक्षणः। स्वरमात्र विशेषज्ञो गच्छेदाचार्य संसदं॥ इति पद क्रमयोः
पाठकस्य यथा लौकिका लौकिक फलवचनं तथा न जटाया इति न वा-
च्यं॥ उक्ताद्वितिय प्रमाण वचने विशेष पदेन जटा विकृतीनां प्राप्तिः।
तत्पाठकानां भापिता दृशफल वचनात् अन्यथा विशेष पदैर्वैयर्थ्य प्र-
संगात्॥ अन्यानि प्रमाणानि॥ वराह पुराणे। संहिता पाठतः पुनरयं
द्विगुणं पदपाठतः॥ त्रिगुणं क्रमपाठेन जटापाठेन षड्गुणं॥ मा-
र्कंडेय उवाच॥ अष्टौ विकृतिसंपन्नो मंत्र ब्राह्मण पारगः। जटायारा

२ यणपरो विष्णुलोके महीयते । जटापाठपरं विप्रं योगर्हति विमूढधीः ॥ पुनरा
वृत्तिरहितं तमः प्राप्नोति नान्यथा । यश्च मनुरप्याह ॥ वेदवेदार्थतत्त्वज्ञा जटा
क्रमविशारदाः । श्रोत्रिया ब्राह्मणाः श्राद्धे पंक्तिपावनपावनाः । पराशरो
प्याह । संहिता वित्स्वर्गगामी पदवेदी महर्गतिः ॥ क्रमी जनतपः सत्यं गा
मी वैकुंठभाग् जटी ॥ आदित्यपुराणे ॥ स्वधर्मशालिनो विप्रा मंत्रब्राह्म
णपारगाः । कर्मकांडेषु कुशलाः क्रमाध्ययनतत्पराः ॥ जटाध्ययनसंप
न्नाः सर्ववेदार्थपारगाः ॥ निषेदुरंति देवस्य सदासि ब्रह्मवित्तमाः ॥
अष्टौ विकृति निरूप्यंते ॥ अथ जटा निरूप्यते ॥ अनुलोमविलोमाभ्यां
त्रिवारं हि पठेत्क्रमं ॥ विलोमे पदवत्संधिरनुलोमे यथाक्रमे ॥ १ ॥ ॐ ॥
२

नवो नवो भवति भवति नवो नवो नवो नवो भवति ॥ नवो नवद् इति नवः ऽ नवः ॥
भवति जायमानो जायमानो भवति भवति जायमानः ॥ जायमानो न्हा मन्हां
जायमानो जायमानो न्हां ॥ अन्हां केतुः केतुरन्हा मन्हां केतुः केतु रुषसां
मुषसां केतुः केतुरुषसां ॥ उषसामेत्येत्युषसा मुषसामेति ॥ एत्यग्र मग्र
मेत्येत्यग्रे ॥ अग्रमित्यग्रे ॥ भागं देवेभ्यो देवेभ्यो भागं भागं देवेभ्यः ॥
देवेभ्यो विवि देवेभ्यो देवेभ्यो वि ॥ विदधाति दधाति वि वि दधाति ॥ द
धात्यायं न्नायं दधाति दधात्यायन् ॥ आयन्प्र प्रायन्नायन्प्र ॥ आयं
न्नित्याऽयन् ॥ प्रचंद्रमाश्चंद्रमाः प्र प्र चंद्रमाः ॥ चंद्रमाः स्तिरते दी-

3

तिरते चंद्रमा श्चंद्रमा स्तिरते। स्तिरते दिर्घ दीर्घ तिरते तिरते दिर्घ॥ दीर्घमायुरायुर्दीर्घ दीर्घमायुः॥ आयुरित्यायुः॥ १॥ इति जटा निरूपण समाप्तं॥ अथ क्रममाला निरूप्यते॥ श्लो॥ आत् क्रम विपर्यासा वर्ध्य चेस्यादितोंततः। अंतं चादि नयेदेवं क्रममालेति गीयते॥ १॥ क्रमाविपर्यासाभ्यां क्रमव्युत्क्रमाभ्यां अर्ध चेस्यादितोंततः॥ क्रमव्युत्क्रमेण इति विशेषः। एवं क्रम विपर्यासाभ्यां क्रमं भुवंन्॥ पूमान् आदितः आदितः आरभ्य क्रमं अवसानं समाप्ति नयेत्। अंतत अंततः आरभ्य क्रमं आदितः आदि पर्यंतं समाप्ति नयेत्॥ प्रापयोदित्यर्थः॥ यथा॥ समं जंतु॥

3

नाविर्तिनौ अंजंतु विश्वो। नौ हृदय्यानि। विश्वै देवाः। हृदयान्यापः॥ देवाःसं॥ आपःसं॥ समापः। संदेवाः। आपो हृदयानि। देवा विश्वे। हृदयानिनौ। विश्वे जंतु। नाविर्तिनौ। अंजंतुसं। संमातरिश्वा॥ नाविर्तिनौ। मातरिश्वा सं। नौ दधातु। संधाता। दधातुदेष्ट्री। धातासं। देष्ट्रयुसं। समुदेष्ट्री। कुदिष्ट्रं। ऊदिष्ट्रं। संधाता। देष्ट्री दधातु। धातासं। दधातुनौ। संमातरिश्वा। नाविर्तिनौ। मातरिश्वासं। इति क्रममाला निरूपणं समाप्तं॥ अथ शिखा निरूप्यते॥

पदोत्तरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते ॥ आर्याः पदोत्तरसंक्रमां जटां
शिखां प्रवदंति ॥ उत्तेराहमहमुत्तरो त्तेराहमुत्तरे । उत्तरे त्युत्ऽत्तेरा ॥
अहमुत्तर उत्तरेह महमुत्तर उत्तेरा ॥ उत्तर उत्तरो त्तरो त्तेर उत्तर-
उत्तरेत् । उत्तर इत्युत्ऽतरे । उत्तरे दिदुत्तरो त्तरे दुत्तेराभ्यः । उत्तरे त्युत्ऽ
तरा । इदुत्तेराभ्य उत्तेराभ्य इदिदुत्तेराभ्यः । उत्तेराभ्य इत्युत्ऽत्तराभ्यः ।
अथो सुपत्नी सपत्न्यथाथो सपत्नीया । सपत्नीयाया सुपत्नी सपत्नी
याममे ॥ सपत्नीति सुऽपत्नी । याममममयायाममाधेरा । ममाधुरा
धेराममममाधेरासा । अधरासासाधराधेरासाधेराभ्यः ॥
साधेराभ्यो धेराभ्यः सासाधेराभ्यः । अधेराभ्य इत्यधराभ्यः ॥ इति-
शिखानिरूपणं समाप्तं ॥ अथ रेखा निरूप्यते ॥ क्रमाद्द्वित्रिचतुःपंच
पदक्रममुदाहरेत् । पृथक्पृथग्वीपर्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात् ॥ ज्य
क्रमादनुक्रमात् द्वित्रिचतुःपंचपदक्रमं प्रत्येकं प्रत्येकं विपर्यस्य क्रमादुदा
हरेत् ॥ एवमुक्तावीकृतिं नाम रेखां प्रचक्षते महांतं आहुरित्यर्थः
प्रवः । वः प्र ॥ प्रवः । वः पांतं रघुमन्यवः । रघुमन्यवः पांतं वः । वः पां
तं । पांतं रघुमन्यवः । रघुमन्यवो धौ यज्ञं रुद्राया ॥ रुद्राय यज्ञं
धौ रघुमन्यवः । रघुमन्यवो धैः । रघुमन्यव इति रघुऽमन्यवः ॥

अयोयज्ञं । यज्ञं रुद्राय । रुद्राय मीळ्हुषे भरध्वं । भरध्वं मीळ्हुषे रुद्राय । रुद्राय मीळ्हुषे । मीळ्हुषे भरध्वं । भरध्व मिति भरध्वं ॥ दिवो अस्तोऽव्यसुरस्य वीरैरिषुध्येव । इषुध्येव वीरैरसुरस्यास्तो दिवः । दिवो अस्तोऽति ॥ अस्तोऽव्यसुरस्य ॥ असुरस्य वीरैः । वीरैरिषुध्येव ॥ इषुध्येव मरुतः । मरुत इषुध्येव । इषुध्येव मरुतः । इषुध्येवेतीषुध्याऽइव ॥ मरुतो रोदस्योः । रोदस्योर्मरुतः । मरुतो रोदस्योः । रोदस्यो रिति रोदस्योः । इति लेखानिरूपणं समाप्तं ॥ अथ ध्वजे

निरूप्यते ॥ ब्रूयादादेः क्रमं सम्यग्गत्वा दुत्तारयेदिति वर्गेवारिचिवायत्रपठनं सध्वजः स्मृतः । वर्गवा ऋचि वासु आदेः आदित आरभ्य सम्यक् क्रमं ब्रूयात् ॥ अंतादपि क्रममारभ्य समुत्तारयेत् । एकमेकं पदं पूर्वं पूर्वं पदं । अंत्योपांत्यादि क्रमपर्यंतं ॥ अनुक्रमेणा कर्षयेदित्यर्थः । एवं यत्पठितव्यं स्यात् सध्वजं स्मृत इत्यर्थः ॥ सयथा ॥ ॐ सचित्रा युवः स्वेति युवःस्व ॥ चित्राचित्रं । गृणते युवस्व । चित्रं चितयंतं । चंद्राभिर्गृणते । चितयंतमस्मे ॥

चंद्रं चंद्राभीः। अस्मे चित्रं क्षत्र। बृहंतं चंद्रं। अस्मे इत्यस्मे। पुरुवी
रमिति पुरु ऽवीरं। चित्रं क्षत्र चित्रतमं। पुरुवीरं बृहंतं। चित्रं क्षत्रे
ति चित्रं ऽक्षत्र (। पुरुवीरं बृहंतं। चित्रं क्षत्रा चित्रतमं। +) रयीं पुरु
वीरं। चित्रतमं वयोधां॥ चंद्रं रयिं। चित्रतममिति चित्र ऽतमं॥ व
योधामिति वयः ऽधां। वयोधामिति वयः ऽधां। चित्रतममिति चित्र ऽतमं।
चंद्रं रयिं। चित्रतमं वयोधां। रयिं पुरुवीरं। चित्रं क्षत्रे ति चित्रं ऽक्ष
त्र। (+) पुरुवीरमिति पुरु ऽवीरं। अस्मे इत्यस्मे। बृहंतं चंद्रं।
अस्मे चित्रं क्षत्र॥ चंद्रं चंद्राभीः। चितयंतमस्मे। चंद्राभिर्गृणते॥

चित्रं चितयंतं। गृणते युवस्व। चित्र चित्रं। युवस्वेति युवस्व। स चि-
त्र। इति ध्वजविकृति निरूपणं समाप्तं। अथ दंडविकृतिर्निरूप्यते॥ क्र-
मादुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरं। अर्धर्चादेवमुक्तोक्तः क्रमदं
डोऽभिधीयते॥ ६॥ पुनश्च॥ पुनरपि आदित आरभ्य क्रममुच्चारेत॥ एवं
पूर्वार्धर्चे संबंधत्वेनोत्तरार्धं चक्रममुक्त्वा पूर्वार्धर्चादिपदपर्यंत विपर्या
सेन संहितमुक्त्वा पुनस्तत आरभ्योत्तरार्धर्चस्य पर्यंतं किं क्रमो वाच्य
एवेत्यतो नेत्याह॥ अर्धर्चादिति अर्धर्चपरिसमाप्तपर्यंतं एवावातीय
मः॥ उत्तरार्धर्चे तु पुनरारंभ इति भावः॥ एवमुक्त्वा प्रकारो यां तस्यो

८

क्रो। उच्चारेणेन दंडोनाम विकृति। विशेषोभिधीयते। उच्चारितो भवातीति यावत्॥ ॐ॥ संगच्छध्वं। गच्छध्वंसं। संगच्छध्वं। गच्छध्वंसं। संगच्छध्वंसं। संगच्छध्वं। गच्छध्वंसं। संवदध्वं। वदध्वंसंगच्छध्वंसं। संगच्छध्वं। गच्छध्वंसं। संवदध्वं। वदध्वंसं। संवदध्वंसंगच्छध्वंसं। संगच्छध्वं। गच्छध्वंसं। संवदध्वं। वदध्वंसं। संवः। वःसंवदध्वंसंगच्छध्वंसं। संगच्छध्वं। गच्छध्वंसं। संवदध्वं। वदध्वंसं। संवः। वोमनांसि। मनांसिवः संवदध्वंसंगच्छध्वंसं। संगच्छध्वं। गच्छध्वंसं। संवदध्वं। वदध्वंसं। संवः।

८

वोमनांसि। मनांसिजानतां॥ जानतांमनांसिवःसंवदध्वं संगच्छध्वंसं॥ संगच्छध्वं। गच्छध्वंसं। संवदध्वं। वदध्वंसं। संवः। वोमनांसि। मनांसिजानतां। जानतामितिजानतां॥ देवाभागं। भागंदेवाः। देवाभागं। भागंयथा। यथाभागंदेवाः। देवाभागं। भागंयथा। यथापूर्वे। पूर्वेयथा। भागंदेवाः। देवाभागं। भागंयथा। यथापूर्वे। पूर्वेसंजानानाः। संजानानाःपूर्वेयथाभागंदेवाः॥ देवाभागं। भागंयथा। यथापूर्वे। पूर्वेसंजानानाः। संजानानाउपासते। उपासतेसंजानानाः।

पूर्वे यथा भागं देवाः ॥ देवा भागं । भागं यथा । यथा पूर्वे । पूर्वे संजा-
नानाः । संजानाना उपासते । संजानाना इति सं ऽ जानानाः ॥ उपा
सत इत्युप ऽ आसते ॥ इति दंडविकृतिनिरूपणं समाप्तं ॥ अथ क्र-
मविकृतिर्निरूप्यते ॥ पादशोऽर्धर्चशो वापि सहोक्त्या दंडवद्रथः ॥ ७
ऋचोरर्धर्चशो योःपादयोः । वा दंडवत् । संहितापदक्रमैः सहोक्त्या
रथो भिहितो भवतीत्यर्थः ॥ सहोक्ति रेव रथ इति यावत् यथा ॥
७०५ ॥ अग्निमीळे । अयं देवाय ॥ ईळे अग्निं । देवाय यायं ॥ अग्निमीळे । ईळे-
पुरोहितं ॥ अयं देवाय । देवाय जन्मने । पुरोहितमीळे अग्निं ॥

जन्मने देवायायं । अग्निमीळे । ईळे पुरोहितं । पुरोहितं यज्ञस्य । अयं
देवाय । देवाय जन्मने । जन्मने स्तोमः । यज्ञस्य पुरोहितमीळे अग्निं । स्तो
मा जन्मने देवायायं । अग्निमीळे । ईळे पुरोहितं । पुरोहितं यज्ञस्य ॥ पु-
रोहितमिति पुरः ऽ हितं । यज्ञस्य देवं । अयं देवाय । देवाय जन्मने । ज
न्मने स्तोमः । स्तोमो विप्रेभिः । देवं यज्ञस्य पुरोहितमीळे अग्निं । विप्रेभिः स्तो-
मो जन्मने देवायायं । अग्निमीळे । ईळे पुरोहितं । पुरोहितं यज्ञस्य ॥ पुरोहि
तमिति पुरः ऽ हितं । यज्ञस्य देवं । देवमृत्विजं । अयं देवाय । देवाय ज
न्मने । जन्मने स्तोमः । स्तोमो । विप्रेभिः । विप्रेभिरास्या । ऋत्विजं

देवं यज्ञस्य पुरोहितमृत्विजं । आसया विप्रेभिः स्तोमो जन्मने देवयायं ।
अग्निमीळे । ईळे पुरोहितं । पुरोहितं यज्ञस्य ॥ पुरोहितमिति पुरः ऽहितं ।
यज्ञस्य देवं । देवमृत्विजं । अयं देवाय । देवाय जन्मने । जन्मने स्तो
मः । स्तोमो विप्रेभिः । विप्रेभिरासया । ऋत्विजमित्यृत्विजं । आस
येत्यासया । होतारं रत्नधातमं । अक्रोरित्नधातमः । रत्नधातमं हो
तारं । रत्नधातमो क्रोरि । होतारं रत्नधातमं ॥ अक्रोरिरत्नैमः । रत्न धात
धातममिति रत्न ऽधातमं । रत्नधातम इति रत्न ऽधातमः ॥ इतिरथावि
कृतिनिरूपणं समाप्तं ॥ अथघनविकृतिर्निरूप्यते ॥ जटा शिखा घनः

प्रोक्ताइत्यष्टौ विकृतीः पठेत् ॥ अंतक्रमं पठेत् पूर्वं आदिपर्यंत उत्तरेत् ॥
आदिक्रमं नयेदंतं घनमाचार्याः प्रचक्षते ॥८॥ ॐ उत्तराहमुत्तरो
त्तराहमुत्तर उत्तरोहमुत्तरा त्तराहमुत्तरे ॥